مێژوی کورد و کوردستان.. خوێندنەوەی: سەلاح جەلال

نوسینی: محەمەد مەردۆخی
وەرگێڕانی: عەبدول کەریم محەمەد سەعید
خوێندنەوەی: سەلاح جەلال

ئاڵۆزی مێژو لەرابردوی نەتەوەی کوردا کارەساتێکی جەرگ بڕ و پڕ لەپرسیار و گومان بووە، لەڕوی شێواندن و سڕینەوەو شاردنەوەو زۆر شێوازی تر لەلایەن دەوڵەتانی ناوچەکەوە. کەمی و نەبونی سەرچاوەو مێژو نوسی و نەبونی بواری رۆشنبیری و رۆڵی میدیای زیاتر بابەتی مێژوی کورد وەك مینێك وابووە.
ئەوەی ئەو تاریکاییەی ڕەواندەوە و رابردویان روناك کردەوە دەرکەوتنی کۆمەڵێك کتێبی مێژویی گرنگ بون. یەکێك لەو کتێبانە مێژوی کوردو کوردستانی محەمەد مەردۆخییە، بابەتێکی ئەکادیمی پڕ لەزانیاری گرنگ بە پشت بەستن بە پتر لە سەد سەرچاوەی گرنگی جیهانی و رۆژهەڵات ناسانەوە نوسیوەتی. لەپەیدابونی ئادەمیزادەوە هەتا فەرمان ڕەوایەتی کۆرشی گەورە ئاوێنەیی نەخشەو وشەو رستە و روداوەکانی مێژووی ورد نیشان دەداتەوە.
رابردویەك جێگەی سەرسوڕمانە بۆ میللەتێکی وا لەو هەمو سەروەریانەیەوە ئێستا ژێردەستە بێت.
مەبەستی وەرگێڕ لە وەرگێڕانی ئەم کتێبە دەوڵەمەند کردنی ئەدەبی کوردییە لەزانیارییە مێژوییەکان و خزمەت کردن بە مێژوی کوردو ئیسلام و سود گەیاندن بە رۆڵەی کورد لە هاوکێشەی چاکەو خراپەی رابردویان، بەبێ ستایش و لایەنگیری هۆزو تیرەو لایەن و دەسەڵاتێك و وەك کەسێکی دڵسۆزو زانا بۆ بەرژەوەندی نەتەوەی کوردو پتر لەسەدو بیست و پێنج کتێبی گرنگی لەو بوارانەدا نوسیوە.
کورتەیەك لە ژیانی محەمەد مەردۆخی:
مەردۆخ لەبنەڕەتەدا وشەیەکی ئاوێتەی سورییە(مەر + دۆخ) مەر: واتای ئاوێنە یان کوڕ. دۆخ: واتای خود(زات) یان خودی خودا دەگرێتەوە، دروست کەری نییە، خۆی پەروەردگار و دروست کەرە. یان خودی خودا وێنەی نییە، یان کوڕی خودا، یان خودی خودا.
بابلی و فارسەکان وشەی مەردۆخیان بۆ بتەکانیان بەکار هێناوە، بەکورتی واتای زانایەکی خاوەن پایەیە لەناو کۆمەڵدا،
ئەمیر محەمەد مەردۆخی باپیرە گەورەی بنەماڵەی مەردۆخییەکانە و

لە وڵاتی شامەوە رووەو هەورامان هاتون بۆ پەرەپێدانی ئاینی ئیسلام، لە گوندی دەرگا شێخانی هەورامان نیشتەجێ بون.

شێخ محەمەدی شێخ عەبدول موئمین ئیمام و خەتیبی شاری سنە بووە، لەساڵی 1878 هاتەتە دنیاوە.

ناوەرۆکی کتێبەکە:

سەرەتا لە نەخشەیەکی جواندا ناوچە کوردنشینەکانی هەمو کوردستان، بەپێی پیتی ئەمجەدی دەنوسێتەوە، لە(ئەبووجسرە ی ناوچەی خانەقینەوە هەتا هیزل لەناوچەی موسڵ و کۆی گشتیان (246) ناوچەیە سەرتاسەری کوردستان دەگرێتەوە.

بەشی یەکەم- بەندی یەکەم. گوزەرانی گشتی.

نوسەر لێرەدا شیکردنەوەیەکی کورتی مێژو دەکات و ئاماژە بەوە دەکات نابێت لەواقیع دەربچین، ئەوەی عەقڵ بڕوای پێدەکات و دەیسەلمێنێت. باس لەو جیاوازیانەی مێژو نوسین دەکات لەسەردەمی رابردودا دەماو دەم گێڕدراونەتەوەو جیاوازیان دروست کردووە. لەو لەسەردەمی نوسینەوەدا ئەو جیاوازیانە کەم دەبنەوە، مێژونوس دەبێت بایەخ بەپاشماوەی دێرین بدات و بەردو شاخی هەڵکەندراوو کۆشك و تەلارە بەجێماوەکان بەسەر بکاتەوە. لەمانەوە شارستانیەت و پێشکەوتنی ئەو سەردەمانە بەدەست دەهێنرێن.

زۆر لە مێژونوسان پەیوەندی زۆریان بەعەرەبەوە هەیە، بنەڕەتیان دەگێڕنەوە بۆ سەر عەرەب و نەتەوەی کوردیش بەسامی ناو دەبەن. ئایا کورد لەعەرەبە یان لە ئارییە؟ ئەو مێژونوسانە با سەرنجی کتێبەکانی سی و حەوت سەدە لەمەوبەر بدەن هەتا ئێستایش جێگای بڕوای نوسەرانن و زۆربەی مێژووی میسر و ئێران لەو سەرچاوانەوە وسراونەتەوە. دەبێت مێژونوس پشت بە دوو سەرچاوەی گرنگ ببەستێت، پاشماوە دێرینەکان و نوسراوە کۆنەکان، ئەگەر لەو دوانەوە هیچی دەست نەکەوت بگەڕێتەوە بۆ هەڵسوکەوتی ناوچەکەی خۆی نەکو بێگانەو رۆژهەڵات ناسەکان.

نوسەر رای هێردۆت دەهێنێتەوە: ((ئەوەی دەیبیستم دەینوسم، ئیتر مەرج نییە راست بێت، لەم هاوکێشەیەشدا باسی مێژویی دیاری دەکات، پێویستە پشت بەچوار شتی سەرەکی ببەسترێت:

1 – پاشماوە دێرینەکان.

2 – کتێبە مێژوییەکان.

3 – مێژوی ناوچەکە.

4 – گەڕۆك و رۆژهەڵات ناسەکان)).

ئاماژەیش بەزۆر لەو هەڵانە دەکات کەوتونەتە ناو مێژوەوە، نمونەی(شەریف الدولە) فەرمانداری کوردستان واتە شاری(سنە) دەهیئَنێتەوە، سەرگەرمی کوژاندنەوەی راپەڕینی گەڵباخیەکان بووە،

ب□ ئەلیک□ پتەرێك ناوچەکەی بەسەرکرد□ تەوە فەرمانبەرێك هاوکاری کردووە، پرسیاری ناوی گوندێکی لێ کردووە، گوتویەتی: (نازانم)، هەر بە(نازانم) ناوی گوندەکە تۆمار کراوە. لەزۆر نامیلکەو کتێبەکاندا ناوی کەیقومار و کەیکاوس وتوس وفەریبەرز وئازیدەپاك وبەهمەند وئەسفەندیار بەهەڵە نوسراون. یۆنانییەکانیش ویستویانە هەر ناوێك بە هەر زمانێك بوبێت لەگەڵ زمانەکەی خۆیاندا بیگونجێنن. رۆژهەڵات ناسەکانیش لسەر مێژوی کورد یەك رایان نییە، هەرکەسەیان بەپێی بۆچونی خۆی نوسیوێتی. بۆ نمونەیش رۆژهەڵات ناس سیرکیتك دەڵێت: (کۆمەڵی میتانی تیرەیەکن لەهۆزی کاسی).
پڕۆفیسۆر سیایزار نوسیوێتی: (میتانی تیرەیەکن لەهۆزی سۆیاری).
.
نوسەر لەشیکردنەوەی مێژوییدا زیاتر لەسەرچاوەی بێگانە سەرچاوە میلییەکان بە جێگەی بڕوا دادن□ت، ئەو روداوانەی پێش نوسین و خوێندنەوە رویانداوە پێویستە پشت بەپاشماوە دێرینەکان و داستانە دەماو دەمییەکانی خەڵکی ناوچەکە ببر□سترێت.
بەندی دووەم: پەیدا بونی ئادەمیزاد.
مر□ق ل□کوێ پەیدابووە.
زەوی پارچە ئاگرێك بووە بەخێرایی سۆڕانەوەی زۆر بووە، بەپێی ساردبونەوەی ئاژەڵ و گیاندار و مر□ق دروست بون، وەك لەتەورات و قورئانیشدا هاتووە، رەگەزی مر□ق ل□ئادەمەو ئەویش لەگڵە.
ئاو و هەوا و رۆژ و گەرمی کاریگەرییان لەسەر دروست بونی زیندەوەران هەبووە. بەگشتیش ئامادۀبونی ژیان دەبەستێتەوە بەبونی مادەی زیندو شێ.
دەرباره□ی زەمەنی پەیدابونی مر□قایەتی ئاماژە بەجیاوازی دەکات لەلای مێژو نوسان. ناتوانرێت زەمەنێکی دیاریکراوی بۆ دابندرێت.
بەندی سێیەم: نەژادی ئادەمیزاد و ناو بردنی گەل و هۆزەکانی.
زانا رەگەز ناسەکان و رەگەز و نەژادی ئادەمیزاد، دەکەن بەچوار بەشەوە(سپی و رەش، سور و زەرد) وا دیارە(سورو زەرد) لەڕەگەزی(سپی و رەش)ەوە دروست بوبێتن. ئەو دوانە ب□ب□ن□□□تی مر□ق دادەنرێن، پەروەردگار لەئادەم پەیدای کردووە. تەوڕات دەڵێت: (نەوەی حام بەهۆی سەرپێچی کرنیان بەچەند گوناحێکەوە ڕەش بوون، نەوەی سام بەسپێتی مانەوە).
مێژوو لەسەر ئاینەکان لایان وایە: یان بەهۆی گوناحەوە رەش بون یان بەهۆی تێکەڵاوی رێژەی کیمیاییەوەیە. رای جیاوازیش لای مێژو نوسان هەیە. نابێت تەنها رەگەزی مر□قایەتی بەکوڕەکانی نوح ناو ببرێت، لافاوەکە هەمو جیهانی نەگرت□وە، بۆ نمونە ئەمریکا.
سامییەکان بەم بەشانە دیاری دەکات: عەرەب، جولەکە، ئاشوری،

کلدانی، خەڵکی بابل، شام، ئارامییەکان. (فینیقییەکان) لە تەوڕاتدا بەنەوەی حام ناسراون. ناوی ئارییەکانیش دەکرێتە سێ بەشەوە:
1 – هیندییەکان.
2 – ئەوروپییەکان، لاتینی، ئەڵمانی، نەسەلاوی، سەڵتەکان.
3 – ئێرانییەکان، فارس – کورد. جگە لەمادەکان و ئاراراتییەکان(هیندو ئەوروپی- ئێرانی) پێکدەهێنن.

بەندی چوارەم:

1 – دەربارەی ڕەگەزی ئاری و تیرەکانی.

وشەی ئاری بەمانای ئاگر دێت، لەئارەوە هاتووە، ماناکەی ئاگرە، وشەی ئاری بەمانای ئاگرپەرست بون و مامییەکان بت پەرست بون و سامییەکان خواپەرست بون . وشەی ئەهریمەن لە دو وشە پێکهاتووە(ئاهر) و (مەن) واتا شەریکی یەزدان، کاری چاك، ئاهوڕا کاری خراپ، ئەهریمەن.

ئاری3400 پ.ز. رون نییە بەرایی تۆفانییەکانی سەردەمی نوح بون لەئەنجامی روداوێك لەمێژودا دوچاری بڵاوبونەوە و کۆچ کردن بوبن، یان نا.

بەندی پێنجەم: دەربارەی نەتەوەو هۆزەکانی ئاری:

بریتییە لە(ئەنردان، لاتین، جەڕمەن، ئوسلاو، سلت، هایی، بلاج، جەغزی، ئابادیان، ئادیان، ئاجامی، مادایان، پارسەکان).
1 – ئەنردان و هیندییەکان و دانیشتوانی ناوچەی سەند و پەچ ئاوسیك و کشمیر.
2 – لاتین: فەڕەنسی، ئیسپانی، پورتوغالی، ئیتالی، رۆمانی.
3 – جەرمەن لەهۆزەکانی ئەڵمان، ئینگلیز، سایکس، ئەسك،ندنافیا کورك پێکهاتون.
4 – ئەسلاو: بریتین لەروسەکانی پۆڵەندا، لەهستان، سرب، چیکی.
5 – سلت: پێکهاتون لەبومییەکانی ئەوروپای رۆژئاوا.
6 – هایی: ئەمانە ئەرمەنەکانن، ئاراراتیشیان پێ دەڵێن.
7 – بلاج: لەدانیشتوانی بولغاریا، بەلجیکا پێکدێن.
8 – چەغزی: بەشێکن لەروسەکان، سەقالییەکان.
9 – ئابادیان: ئابادانیشیان پێ وتون و ئەو ئاریانەن بە ناوی ئابادی گەورە ناو دەبرێن.
10 – ئادیان: ئازادیانیان پێ وتون، رەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر ئازاد ئابادان، واتا مەهاباد، بەدەستی نەمارد کوژراوە،
11 – ئاجامی: ئارییەکانی بنەماڵەی(یاسان جام) دەگەڕێنەوە سەر(شای مەهبول).
12 – مادایان: ئارییەکان نەوەی(مادا) ی کوڕی یاخت کوڕی نوح، هۆزەکانی(ئەلوار، کیلاب، دەرام، فەزاران، لەم بەرەیەن.

وشەی مادا لەسەردەمی نۆیەمی پێش زایندا بڵاوبوەوە. بەڵام وشەی کورد هیرۆدۆت دەڵێت: (مادەکان لە بنەڕەتدا نەوەی ئارین).
13 – پارسەکان: بریتین لەوئاریانەی لە وڵاتی- سفن- پارسی ئێستا و لەکەناری دەریای عومان و روباری ئەهواز جێ گیربون.
بەشی دووەم: دەربارەی کورد و کوردستان.
بەندی یەکەم: پەیدابونی کورد پێش چەند هەزار ساڵ پێش زاین، هۆزەکانی کورد لەرۆژهەڵاتیەوە بەدرێژایی روباری دیجلە لەریزە چیای زاگرۆز هەتا کەنداوی عەرەبی و کەناری دەریای عومان ڕۆیشتون، لەرۆژ ئاواوە، بەدرێژایی روباری فورات و کەمەڕەی شاخی تۆرس هەتا سوریا و شاخەکان و کەناری دەریای سپی.
زۆربەی مێژو نوسەکان بەشی یەکەمی کورد ناو دەنێن کوردی ڕۆژئاوا یان ئاراراتی بەشی دووەم ناو دەنێن کوردی ڕۆهەڵات یان(مادیان) زیاتریش مینورسکی.
بەندی دووەم: دەربارەی رابردوی کورد:
بەشێوەیەکی گشتی بریتییە لە بەڵگەی مێژویی و پاشماوەکانی کورد و بەسەر پێنج سەردەمدا دابەش دەبن.
1 – لەسەردەمی پێش مێژووەوە لەچەند هەزار ساڵی پێش مێژووەوە هەتا ساڵی(3600) پ. ز. دەگەڕێتەوە.
2 – 3600 هەتا 853 پێش زاین سەردەمی پەیوەندی لەگەڵ (سۆمەرییەکان- ئەکەد- علوی، ئاهور عیلا.
3 – 853 هەتا 550 پ. ز. سەردەمی فەرمان ڕەوایەتی ماد هەتا کەیخسرەوی گەورە.
4 – 550 هەتا سەردەمی ئیسلام.
5 – کورد لەسەردەمی ئیسلام بەدواوە.
بەندی سێیەم: دەربارەی نوسین و زمان و دین و خوڕەوشتی کورد.
سەرەتا کورد و فارس بەخەتی بزماری نوسیویانە، دوایی بەپیتی ماسی سوراتی، ئارامی، سریان، یۆنانی، لەسەردەمی ئیسلامدا خەتی کوفی بەکارهاتووە.
نووسین لەسەدەی دەیەمی پێش زاین پیاوێك بەناوی(ماسی سوراتی)پەیدابوو، بەپێی پیتە ئەبجەدییەکان چەند پیتێکی دەزییەوەو لەسەری نووسین و هەڵسوکەوت کراوە، هەتا نزیکی هاتنی ئاینی ئیسلام ئەو پیتانە بەکارهاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا خەتی(ئارامی، سریانی، یۆنانی)یان بەکارهێناوە.
زمانی هەر چوار هۆزەکەی کورد(لۆلۆ، گۆتی، کاسیە، شۆبار) هەریەکەیان ماوەی زمانێکی تایبەتی خۆیان بون. بەڵام لەیەکەوە نزیکن و هەموی هەر یەك زمانە.
ئێستا زمانی کوردی لەچوار شێوە زمان پێك دێت:(کرمانج، گۆران،

لۆڕ، کەلهوڕ).هەریەکە لەمانەیش بون بەچەند بەشێکی تر و شێوەیان جیاوازە.
سی سرنی سیمس دەڵێت: زمانی کوردی خاوەنی گۆڕانکاری تایبەتی خۆیەتی و جیاوازیەکی زۆری لەگەڵ زمانی فارسیدا هەیە و زۆریش لەو کۆنترە.
ئاین و خوڕەوشت لەسەرەتادا رون نییە لەدوای هاتنی کوردەوە بۆ ئەم جێگایانە، ئاهورا پەرست بون، روناکی پەرست، ئاهوڕامەزدا، واتا خاوەنی هێز و دەسەڵات، ئەهریمەن نیشانەی هێز و تاریکی، دوایی کەوتونەتە ژێر کاریگەری زەردەشتەوە.
بەندی چوارەم: د□بارەی کوردستان
ژمارەی دانیشتوانی هۆزەکانی کورد؟
هەردو بەشەکەی کوردستان، رۆژهەڵات و رۆژئاوا دەگرێتەوە، لەسەدەی هەشتەمی کۆچیدا شانزە ویلایەت بووە، کوردستان 630000 کم چوار گۆش□ی□ی بریتییە لەپانتایی روبەرەکەی و ویلایەت و شارەکانی پێکهاتووە لە شەش ویلایەت
1 – دیاربەکر.
(دیاربەکر، میافارقین، ماردین، ئەسیبین، ئارغەنی، سورەك، ئاماد، جزیرەی ئیبن عومەر، نەیشاپور، سەعرەت، نەرجەکی، بۆتان).
2 – موسڵ
ا (موسڵ، ئەربیل، سولەیمانی، یستان، کەرکوك، سنجار، عەقرە، کفری).
(سنە، بیجاڕ، سەقز، بانە، هەورامانی تەخت، ویلایەتی ساوجبلاخ، کرماشان، سونقوڕ، کەنگاوەر، کەرەند، هارون ئاباد، زەهاو، هەرسین.
و: لوڕستان. شارەکانی خوڕەم ئاباد، سیمڕە، مەلایەر، نەهاوەند. تووسرکان.
بەم شێوەیە هۆزەکانی کوردستان شی دەکاتەوە، بەشی ئارارات بەشی رۆژهەڵات و وڵاتی ماد، سەرنج دەخاتە سەر هەرسێ دەوڵەتی(کلدانی، ئاشوری، عیلام) پێکهاتەی دەوڵەتی ئاشور فەرمانڕەوایەتی کلدانییەکان، فەرمانڕەوایەتی ماد، فەرمانڕەوایەتی کەسایەتی و زانای ئەدیبانی کورد.
بەکورتی ئەم کتێبە گرنگییەکی زۆری هەیە چی لەروی زانستی و بەڵگەی مێژوویی و چی لە روی ئەمانەتی زانستی و کارکردنی ورد و نوسینەوەی مێژویەکی نادیار بایەخی تایبەتی خۆی هەیە.
سەرچاوە: محەمەد مەردۆخی کوردستانی. مێژوی کورد و کوردستان. بەغداد. 1990. چاپی یەکەم. چاپخانەی ئەسعەد. وەرگێڕانی. عەبدول کەریم محەمەد سەعید.

لەژمارە 36 ی گۆڤاری دیوان لە 1/4/2024 دا بلاوبۆتەوە.